

Etkinlikler - Voyvoda Caddesi Toplantıları 2004-2005

İstanbul'da Tarihi Eser Kaybı

M. Baha Tanman

İstanbul'da tarihi eser tahribatı üzerine konuşmanın hem çok kolay hem de çok zor olduğunu düşünüyorum. İstanbul'da tarihi eser kaybını bilimsel düzeyde ilk ele almış olan araştırmacıların başında Semavi Eyice gelir. Sivil mimarlık, saraylar, konaklar, yalılar alanında da Sedat Hakkı Eldem'i anmak gerekir. Tarihi eser kaybının nedenlerine inildiğinde birinci sırada depremler anılmalıdır: Osmanlı döneminde 1509, 1766, 1894 yıllarında yaşanan üç büyük depremde pek çok yapı harap olur, yıkılır. O döneme ait belgelerden ve günümüze ulaşmış binalardan, depremlerden sonra Hassa Mimarları Teşkilatı'nın, gayet kısa bir süre içinde ve gayet iyi örgütlenmiş olarak bu hasarları giderdiği görülür; yani tarihi eser kaybı nedenleri arasında depremler, yangınlar ve bilinçsiz mimar hareketlerine göre daha arka planda kalır.

İstanbul'un meşhur yangınları üzerine Mustafa Cezar'ın çok önemli bir yayını mevcuttur. İstanbul'da yangınların sıklığı ve büyüklüğü, hepimizin bildiği bir gerçektir; dünyada başka bir metropol herhalde yoktur ki, yangınlardan sonra halk ozanları tarafından yangın destanları yazılsın: Hece vezniyle ve halk edebiyatı türünde yazılmış destanlar yangının nasıl geliştiğini, hangi konakta çıktığını, daha sonra hangi konağa atıldığını anlatır. Bu dönemde "yangın seyrine çıkmak" denilen, garip bir zevk de türer; kahve takımları, nargileler götürülür ve münasip bir yerden yangın seyredilir. 23 Ağustos 1908'de çıkan ve İstanbul'da Fatih ilçesinin neredeyse yarısını yok eden yangında on beş bine yakın konut yok olur. Bu yangınlar sadece ahşap sivil mimariyi yok etmez; binaların içindeki eşyalar, halılar, kuşaktan kuşağa intikal eden eccat hatıraları tümüyle yok olur. Tulumbacıların taşıdığı küçük su hazneleriyle bu devasa yangınların söndürülmesi mümkün değildir; tulumbacılar konusunda teknolojik bir geriliğimiz ya da beceriksizliğimiz olduğu kesindir.

Yeniden inşa sırasında, 19. yüzyılın başlarından itibaren yangın yerlerinde Batı'dan örnek alınan ızgara sistemi uygulanır. İstanbul'un yüzyıllar içinde oluşmuş organik yapısı dikkate alınmaksızın, özellikle Paris'te uygulanan geometrik düzen örnek alınır, ki o zaman için Paris, Osmanlı aydınlarının gözünde "medeni dünyadır". İstanbul bir şekilde yeniden düzenlenmek istenir ve Tanzimat döneminde, İslahat-ı Turuk Komisyonu yolların ıslahını hedefler. Bu arada dikkati çeken olumsuz bir nokta vardır: Yangın yerindeki mescit, cami, tekke, hamam türünden eski eserler yok farz edilir; ancak anıtsal büyük camiler dikkate alınır. Örneğin hamamlar yangınlardan sonra, mahalle ile beraber yok olmaya mahkûm edilir.

Üçüncü tahribat unsuru, imar hareketleridir. Kentin çağdaş bir görünüme kavuşturulmasını amaçlayan bu hareketler, tarihi eserlerin devlet eliyle yok edilmesine yol açar. İstanbul'da ne kadar tarihi eserin yok olduğu, bunların kaçının deprem, kaçının yangın, kaçının imar faaliyetleri yüzünden ortadan yok olduğu sorusuna net bir cevap verebilmemiz ne yazık ki imkânsızdır, çünkü günümüzde hâlâ İstanbul'da eksiksiz bir yapı envanterine sahip değiliz.

19. yüzyılın başından bu yana, en fazla tarihi eser kıyımı yerel yönetimler, hükümdarlar, başbakanlar, yani devlet eliyle, yönetici kurumlar eliyle yapılmıştır. Tabir yerindeyse "resmi" yıkım, Osmanlı yönetimindeki Batılılaşma eğiliminin istikrar kazandığı III. Selim döneminde başlar. İlk dönem uygulamalarından biri, Üsküdar Sarayı'nın 1794'te tümüyle yıkılması ve yerine ızgara planlı İhsaniye ve Selimiye semtlerinin kurulmasıdır. III. Selim, "artık kullanılmadığı ve masrafa sebep olduğu" gerekçesiyle bu muazzam saray kompleksini yok eder, yerine Nizam-ı Cedid Kışlası inşa edilir ve parselasyonla ordudaki subaylara "ihsan edilir".

II. Mahmud döneminde de resmi yıkımlar yoğunlaşarak devam eder. Özellikle Haliç kıyısındaki birçok sahil sarayı yıkılır ve yerlerine İplikhane, Feshane türünden sanayi tesisleri kurulur, yani Haliç'in "makûs talihini" aslında 1800'lerin başına kadar götürmek rahatlıkla mümkündür. Tanzimat Dönemi'nde, kenti modernleştirme adına yapılan yıkımlar süreklilik kazanır. Yolların ıslahatı için İslahat-ı Turuk Komisyonu ortaya çıkar. Tanzimat döneminden çok tipik bir örnek, Sirkeci Garı'na ulaşacak tren hattının geçmesi için 1869'da ve onu izleyen yıllarda, Topkapı Sarayı'nın neredeyse üçte birinin yıkılmasına izin verilmesidir.

Bugün bizim Topkapı Sarayı'nda görmediğimiz ve toplum hafızasından silindiği için var olduğunu da bilmediğimiz bir kıyı şeridi söz konusudur. Bugün bizim gezdiğimiz, görebildiğimiz Topkapı, eski sarayın çekirdeğidir. Kıyıda, bugün Sirkeci Garı'nın olduğu yerden başlayan ve Ahırkapı Feneri'ne kadar kesintisiz devam eden bir dizi sahil sarayı, kasır ve köşk vardı. Bunlardan günümüze ulaşmış bir tanesi Sepetçiler Kasrı, diğeri de Sinan Paşa Kasrı'nın altyapısıdır; bütün diğerleri ortadan kalkmıştır. Hanedan 1860'larda artık Dolmabahçe'de oturmaktadır, Topkapı Sarayı terk edilmiştir, biat törenleri dışında, yalnızca ramazanın 15'inde Hırka-i Saadet'i ziyaret için saraya uğranır; dolayısıyla Topkapı Sarayı'nın bu güzel köşkleri ve sahil kasırları rahatlıkla feda edilir.

II. Meşrutiyet döneminde iktidarlar değişir. Sultan Hamid'i kötüleyen II. Meşrutiyet iktidarı gelir, fakat eski eser yıkımında müthiş bir süreklilik vardır. II. Meşrutiyet Dönemi'nde şehremini olan Cemil Topuzlu Paşa, daha sonra Cumhuriyet Dönemi'nde Lütfi Kırdar ve Fahrettin Kerim Gökay gibi insanların emriyle olur maalesef pek çok eser yıkımı. Bu arada II. Abdülhamid döneminin sadrazamlarından Küçük Said Paşa, Eski Eserler Encümeni'nin başkanı olarak Ayasofya'nın önündeki Mimar Sinan'ın eseri olan Hürrem Sultan Hamamı'nın yıkımına karşı çıkar. Cemil Topuzlu Paşa, ısrarla Ayasofya ile Sultan Ahmed'in arasını tümüyle açmak ve Sinan'ın tasarlamış olduğu o görkemli hamamı yok etmek ister. Dolayısıyla Hürrem Sultan'ın yaptırmış olduğu hamam, Said Paşa'nın itirazı ve mahareti sayesinde günümüze ulaşır.

Tek parti dönemine gelindiğinde, başkent Ankara'ya büyük para ve emek harcadığı için İstanbul'un imarında görevli bir yavaşlama olur, ama yine de yerel yönetim tarihi eser yıkma konusunda boş durmaz. Lâle Devri'nin sembolü olan Sadabad'da, Abdülaziz'in yeniden

yaptırdığı Çağlayan Kasrı ve İstanbul'un en görkemli askeri yapılarından olan Taksim Kışlası bu dönemde yıktırılır. Tanpınar'ın romanlarında çok güzel tasvir edilen bu dönemde "eski ihtişamını kaybetmiş, fakirleşmiş bir payitaht" vardır, fakat yerli halk henüz geleneklerini ve kültürünü korumaktadır. Boğaziçi yalılarında musiki âlemleri yapılır, İstanbul'un ahşap evlerle dolu eski mahallelerinde satıcı sesleri duyulur. Fakat aslında bu "eski yaşamdan arta kalmış bir anı" ya da "fırtınadan önceki sessizlik" gibidir.

Demokrat Parti'nin iktidara geçmesiyle İstanbul'da Fahrettin Kerim dönemi başlar. 1950-60 arası, kuşkusuz, İstanbul'da tarihi doku eser kıyımında ulaşılan bir doruğu temsil eder. Adeta patlama şeklinde başlayan ve kontrol edilemeyen İstanbul merkezli sanayileşme, kente yoğun bir göçün başlamasına neden olur. Aslında, İstanbul'un her dönemde bir cazibe merkezi olmuştur ve az da olsa göç almıştır; ama Osmanlı İstanbul'unda yerleşmenin ne kadar zor olduğunu biliyoruz. Yüzyıllar boyu Balkanlar'dan, Kafkasya'dan, Arap eyaletlerinden, hatta Endülüs'ten gelen göçler, kısa sürede kent kültürü içinde erimişler, bu arada kendi getirdikleri unsurlarla da bu kültürü zenginleştirmişlerdir. 1950'li yıllarda artık bu özümseme, mekanizması çalışmaz; çünkü göç o denli yoğunlaşmıştır ki şehrin yeni gelenleri içinde eritme mekanizması bir şekilde felce uğrar. Artık İstanbul, kendi kültürünü üreten ve yayan bir payitaht olma özelliğini de yitirmiş durumdadır.

Yoğun göçe paralel olarak DP hükümeti, İstanbul'un imarını ön plana alır. Büyük paralar harcanarak, eski kentin içinde yeni ulaşım arterleri açılır ve bunun gereği olarak pek çok tarihi eser yok olur. Bunlar anıtsal eserler değildir, ancak kentin asıl iç dokusunu meydana getiren küçük cami, mescit, medrese, hamam, hazire, çınarlı meydan, sebil türünden yapılarıdır ve on sene içinde bunlardan birkaç yüz tane yıkılır. İstanbul'u tanınmaz hale getiren imar hareketlerinde, kanımca iki önemli yanlış unsur vardır. Birincisi, yakın tarihe kadar, korunmaya layık görünenler ancak anıtsal eserlerdir. Küçük boyutlu eser pek âlâ yok edilebilir, önemsiz bir kent unsurudur. İkincisi de tarihi eser ve kent dokusu kavramlarının çok yeni olmasıdır. 1960'lı, 70'li yıllarda, tarihi çevre ve özellikle kent dokusu kavramları bizim sözlüklerimizde yer almıyordu. "Eski eser" lafı vardı ve "eski eser", mimari eser, abidevi büyük camiler ve camiye dönmüş büyük kiliselerdi ya da Ayasofya'nın önündeki büyük meydan çeşmesiydi.

En çok ortadan kalkan yapı türleri düşünüldüğünde, galiba listenin başında konut mimarisi gelir; saray, kasır, konak ve bunların arasındaki sokaklar; ardından, 1925'te faaliyeti durdurulmuş olan tekkeler ve zaviyeler, daha sonra hamamlar; arkadan çeşmeler gelir ve bol miktarda mezarlık alanı, şehrin önemli bir unsuru olarak. 19. yüzyılda sur içi, Eyüp, Galata ve Üsküdar'da üç yüz civarında faal tekke olduğunu biliyoruz. Bunların bir kısmı bugün cami olarak kullanılabilir. Galata Mevlevihanesi çok istisna bir örnek olarak restore edilmiştir; kültür faaliyetlerine devam eder ve müze olarak kullanılır, ama pek çoğu ortadan kalkmıştır. Kuruluşu 16. yüzyıla dayanan, Hamamizade İsmail Dede Efendi'nin ve daha pek çok müzisyenin yetiştiği Yenikapı Mevlevihanesi II. Mahmud devrinde son haliyle ihya edilir; türbesi, hünkâr mahfili ve ahşap kubbesi yoktur. Yenikapı Mevlevihanesi iki yangınla yok olmuştur: 1960'ların başında semahanesi ve binası yanar, 1990'ların başında da şaibeli bir yangınla selamlık bölümü büyük ölçüde tahrip olur. Kanaatimce, değişen hayat şartları, bu yapıları işlevsiz kılmıştır.

Öte yandan, evlerimizde sofbenden sıcak sular aktıkça, hamama gitme alışkanlığımızı kaybettik. Dolayısıyla bu yapılar, turistik özelliklere sahip birkaç hamam dışında ya ticaret merkezi haline gelir (Mahmud Paşa Hamamı örneğinde olduğu gibi) ya da Üsküdar Mihrimah Sultan Hamamı gibi, yıkılıp yeniden yapılır, tanınmaz hale gelir. Aynı şekilde İSKİ çeşmelerin suyunu kesmiştir, evlerde su olduğu gerekçesiyle. Mezarlıklar da şehrin aşırı ve kontrolsüz büyümesi yüzünden ortadan kalkmaktadır.

Cumhuriyet'ten önce tarihi eserleri korumakla yükümlü Asar-ı Atika Encümeni Cumhuriyet döneminde Eski Eserler Encümeni olarak devam eder, günümüze Anıtlar Kurulu olarak taşınır. Bu arada yıkımlara karşı, kişisel karşı koyuşlar da vardır. Örneğin Yahya Kemal Beyatlı, bu yıkımlara "kör kazma" adını takar; Fahir Rıfkı Bey, "Zavallı İstanbul" diye makaleler yazar ve bunlara cevaben *İstanbul Belediye Mecmuası* 'nda 1940'larda (ya da 50'lerin başında) "Eski eserler İstanbul'un imarına mani değildir!" şeklinde bir yazı çıkar.

Yüzyıllar boyunca birçok modada nüksettiği gibi şehri "muasır medeniyete" kavuşturma uğruna tarihi eser yıkma konusunda da, az önce değinildiğimiz gibi, Topkapı Sarayı ve sakinleri öncülük yapmışlardır. Tren hattı 1869'da Topkapı Sarayı sahilinden geçer. "Topkapı" adının sebebi, Saray Burnu'ndaki kapının önünde toprakların yer alması ve donanma-yı hümayunun sefere çıkması, muzaffer olarak seferden dönmeleri, şehzade doğumları, cülus gibi birtakım önemli vesilelerle bu toprakların ateşlenmesidir. Aslında, Topkapı Sarayı'nın adı Yeni Saray'dır (Saray-ı Cedid). Sarayburnu'nda, günümüze ulaşmayan sahilsaray, 1863'te bir yangın geçirir, fakat yangına rağmen kalıntıları ayakta durur. 1871'de tren yolu geçerken, Sultan Aziz tarafından yıktırılır.

Bu yapılardan bazılarının yıkım tarihi, yok oluş süreci tam olarak bilinmemektedir. Topkapı Sarayı'nın Marmara tarafında, günümüzde kısmen askeri depolar tarafından kullanılan ve bakımsız bahçeler ya da bakımsız yeşil alanlar içinde kalan yer, zamanında has bahçedir. III. Selim devrinde barok etkisinin en olgunlaştığı dönemin ürünlerinden Şevkiye Köşkü, demiryolu uğruna feda edilmiş bir yapıdır. Modernleşme tarihimizin en önemli olayı, bugün Gülhane Parkı'nda cereyan etmiş olarak bilinir, halbuki tamamen farklıdır. Abdülmecid, Topkapı Sarayı'nın Marmara tarafında, bugün yerinde yeller esen Gülhane Kasrı'ndan hadiseyi izler ve önündeki meydana Gülhane Hatt-ı Hümayunu okunur. Bu yapı da tamamen yıkılır. 1970'li yıllarda Gülhane Parkı'nda bir Tanzimat Müzesi açılmasıyla, İstanbullular, Gülhane Parkı ile Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu bütünleştirirler, halbuki tamamıyla Marmara tarafındadır.

Sultan Abdülaziz döneminde, şehrin içinde, Hipodrom'dan Aksaray'a kadar uzanan eksende, Divanyolu'nun genişletilmesi sırasında pek çok eser yüzde yüz yıkılmasa bile traşlanır. Bunlardan Köprülü Külliyesi'nde, medrese kesilir ve yanına arabesk, nahoş kemerler yapılır. Bu eksen üzerinde yok olan binalar içinde çok önemli yapılardan biri Elçi Han'dır. Avusturya-Macaristan İmparatorluğundan gelen elçilerin konaklaması için yapılmış bu iki katlı elçi misafirhanesinin avlusu 16. yüzyılın sonlarında bir Avusturyalı tarafından naif bir üslupla resmedilmiştir. Elçi Hanı, 19. yüzyılda işlevini kaybeder. 1865'te geçirdiği yangında, kâgir bir yapı olduğu için ayakta kalabilmiştir, ancak II. Abdülhamid döneminde tümüyle yıkılır. Yine bu eksen üzerinde Kızlarağa Hamamı, 1911'de geçirdiği yangın sonrası ayakta kalabilmiştir.

1914'te satış yapılır, bir enkazcı alır ve 1916-1917 yılında yıktırılır; yani I. Dünya Harbi'nin en felaketli yıllarında bile İstanbul Belediyesi eser yıkma geleneğini sürdürür. Lâleli'ye adını veren, III. Mustafa devrinde yaşamış, İstanbul'un dini folklorunda ve kent belleğinde iz bırakmış meczuplardan Lâleli Baba'nın türbesi, bir kaldırım genişletme faaliyeti esnasında, 1957'de DP döneminde yok edilir.

Öte yandan, Topkapı-Aksaray güzergâhında 1871'de tekrar inşa edilen Oğlanlar Tekkesi'nin bir kısmı, 1957'de izinsiz olarak, Encümen'in kararına rağmen yıktırılır; türbe ve sebil kısmı Murad Paşa Camii'nin avlusuna nakledilir. Saraçhane Meydanı'nın düzenlenmesi sırasında, bu bölgedeki pek çok eser ortadan kalkmıştır.

Ayvansaray'dan Kağıthane'ye kadar uzanan ve bol miktarda sahil sarayının ve yalının sıralandığı Haliç kıyı şeridi daha sonra tümüyle yok edilir, yerine mahkûmlara iplik ördürülen kışla türü bir fabrika (İplikhane) ve Feshane türünden sanayi yapıları inşa edilir. Kağıthane'ye doğru ilerlendiğinde, İstanbul'un musiki tarihinde ve Mevlevi kültürünün gelişiminde çok önemli bir tesis olan, 1877 tarihli Bahariye Mevlevihanesi yok edilmiştir. Kağıthane, Lâle Devrinde ortaya çıkmış bir mesiredir. I. Mahmud isyancıları yatıştırmak için burada bazı kaçak yapıları yıktırır, fakat Patrona Halil ve takımını tepeledikten sonra Kağıthane'yi yeniden ihya eder. Dolayısıyla 1722'deki Çağlayan Kasrı, 1809'lara, II. Mahmud devrine kadar yaşar. Çadır Köşkü, II. Mahmud tarafından 1809-10 civarında yenilenir. Çağlayan Kasrı ise 1862'de yeni baştan, büyük masraflarla Balyanlar tarafından tasarlanarak inşa edilir ve aslında Cumhuriyet'e sapsağlam bir şekilde ulaşır.

Tersanelerin bittiği noktadan başlayan ve Hasköy'e doğru uzanan Tersane Sarayı, diğer adı ile Aynalıkavak Sarayı'nda aslında bir saray kompleksidir. Bugün, Aynalıkavak Sarayı'ndan arta kalan bahçenin içinde bir kasır gezilebilmektedir. Arkada Okmeydanı dediğimiz büyük spor ve mesire alanı, aslında Tersane Sarayı'na doğru sarkar. Topkapı Sarayı'ndan deniz yoluyla Tersane veya Aynalıkavak Kasrı'na gelinir, burada istirahat edilir ve sonra Okmeydanı'na çıkılır, arkadan tekrar kıyıya inilir.

Kasımpaşa'nın içinde gezinildiğinde, yine Mevlevilikle ilgili çok önemli bir yapı karşımıza çıkar: İstanbul'daki mevlevihanelerin en büyüklerinden biri olan Kasımpaşa Mevlevihanesi. II. Mahmud devrinde son haliyle yenilenmiştir. Kasımpaşa'da ortadan kalkan önemli bir yapı grubu da Kaptanpaşa Sarayı ile Kaptanpaşa Divanhanesi'dir. Divanhanenin yerinde bugün Kuzey Deniz Saha Komutanlığı, sarayın yerinde de Deniz Hastanesi yer alır. Azapkapı Meydan Çeşmesi ve onun yanında çeşmeyi yaptıran Saliha Valide Sultan'ın vakfı olan Sıbyan Mektebi, bu meydanın düzenlenmesi sırasında 1958'de yıktırılır.

Nusretiye Camii, Tophane Müşirliği binası, bugün Mimar Sinan Üniversitesi'nin misafirhanesi olan Tophane Kasrı bir külliye meydana getirirler. Bugün bu kışlanın yerinde gayet biçimsiz bir sıra dükkân yer alır.

Dolmabahçe ve İnönü Stadyumu'nun bulunduğu yer, sultan düğünlerinin, yağlı güreşlerin, cirit oyunlarının yapıldığı açık hava alanıdır. Dolmabahçe Sarayı'nın yerindeki eski Beşiktaş Sarayı, iki kere yıkılır. Avcı Sultan Mehmed devrinden kalan, yani 17. yüzyıla kadar giden ilginç Çinili Köşk'ün köşkün yerinde bugün Beşiktaş Emniyet Amirliği bulunuyor. II. Mahmud'un yıkıp yeniden inşa ettirdiği Beşiktaş Sarayı, Abdülmecid tarafından yıktırılır, yerine bugünkü Dolmabahçe Sarayı yaptırılır. Saray tiyatrosu çok kısa ömürlü bir yapı olur; 1863'te yanar, fakat yine yapılır, 1939'da Ayazpaşa'ya giden yol genişletilirken yıktırılır. Saray ahırları ise, 1937'de yerine stadyum yapmak üzere yıkılır. Bu arada Dolmabahçe Sarayı'nın dış avlu duvarları ve anıtsal kapıları yok edilir. Muvakkithane deniz tarafına çekilir.

Bugün Boğaziçi'nde görülen sekiz-on tane yalı, çok büyük olmadıkları için günümüze gelebilmiştir; ortadan kalkanlar devasa yapılarıdır. Defterdar Burnu'ndan Kuruçeşme'ye doğru gidildiğinde, bir ulema ailesi olan Tırnakçızadelerin yalısı görülür. Devrin zengin Ermeni ailelerinden Köçeoğullarının yalısı 1940'larda yıkılır. Bebek'te Halim Paşa Yalısı'nda musiki âlemleri meşhurdur. Rumelihisarı'na bitişik Durmuş Dede Tekkesi, Karadeniz'e sefere çıkanların adak adadığı, sağ salım döndükleri zaman o adakları yerine getirdikleri bir yapıdır. Hıdiv İsmail Paşa Yalısı, Emirgân Korusu'nu da içine alır; dolayısıyla aslında yalı değil, saray olarak adlandırmak gerekir. Karşı yakaya geçildiğinde, Kanlıca'da Saffet Paşa Yalısı, Göksu yalıları, Beylerbeyi'nde Yusuf Ziya Bey Yalısı, Kuzguncuk'ta Bahriye Nazırı ve Sadrazam Hüseyin Avni Paşa Yalısı görülür. Her yalının bir korusu ve her koruda bir tepe yer alır. Ancak bu yalılarla beraber bahçeleri de yok olmuştur.